UOT: 635. 61/63

YEMİŞLƏRİN (*CUCUMİS* MELO L.) MƏNŞƏYİ VƏ TƏDQİQİ TARİXİ

Ç.T.NAMAZOVA, S.R.HƏSƏNOV
AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Məqalədə yemişin mənşə mərkəzlərindən və yayılma istiqamətlərindən bəhs olunur. Cucumis cinsinin yabanı növləri filogenetik cəhətdən qədim hesab olunurlar. Bu cinsini genetik mərkəzi Afrikadır və oradan çoxlu növlər şərqə və şimala yayılmışdır. Müasir anlayışlara görə Cucumis cinsinə 38 növ daxildir, onlardan 32-si tamamilə Afrika qitəsindən kənarda bitir, 29-u Afrikanın şimalında və Aralıq dənizinin şərqində bitir.

Açar sözlər: *cins, növ, təkamül, növmüxtəliflikləri, forma*

Böyük fəsilə olan *Cucurbitaceae* Juss. 120 cinsi və 1000-ə qədər növü əhatə edir, hansı ki, onlar yemişin təkamülündə iştirak etmişlər. Bu fəsilənin digərləri ilə qohumluq əlaqəsi haqqında vahid fikir yoxdur. Bu vegetativ və generativ orqanların quruluşunun eynicür olmaması ilə izah edilir. Adətən *Cucurbitaceae Cucurbitales* sisteminə aid edilir. Bəzi müəlliflər onu *passiflores*-ə birləşdirirlər [1].

Cucurbitaceae fəsiləsinin nümunələri hər iki yarımkürənin subtropik və tropik ərazilərində yayılmışdır. Nisbətən primitiv cinslər Şərqi Himalayda, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada cəmləşmişdir [15].

Yemiş *Cucumis* L. cinsinə daxildir, çox polimorfdur, Yer kürəsinin hər tərəfində becərilir, harada ki, torpaq-iqlim şəraiti buna imkan verir.Bu isə tədqiqatçılarda böyük maraq oyadır. Çoxlu sayda mədəni və yabanı yemiş bitki qrupları məlum olsa da, hələlik mədəni sortların cinsinə başlanğıc verən əcdadı qeydə alınmamışdır.

Müasir yabanı yemiş formaları adaptasiya olunduqları şəraitlərdə daha çox həyatilik qabiliyyətinə malik olurlar, nəinki mədəni formalar, ona görə də onlar cinsin başlanğıc götürdüyü formaya uyğun gəlmirlər. *Cucumis* cinsinin yabanı növləri filogenetik cəhətdən qədim hesab olunurlar. Növəmələgəlmə mərkəzi Afrikadır. Müasir anlayışlara görə [15] *Cucumis* cinsinə 38 növ daxildir, onlardan 32-si tamamilə Afrika qitəsindən kənarda bitir, 29-u Afrikanın şimalında və Aralıq dənizinin şərqində bitir. Çox növlərin (*C.ficifolius, A.Rich.*, *C.anguria* L., *C.collosus* (Rottl) Cogn., *C.langipus* Hook., *C.hirgutus* Sond. və b.) meyvələri yeməlidir. *C.metuliferus* E.Mey. növünün qabarıqlı meyvələri lap qədim zamanlardan *sarqo* və *vigna* ilə birlikdə qidalanmada istifadə olunurdu.

Çox güman ki, *Cucumis* cinsinin genetik mərkəzi Afrikadır və oradan çoxlu növlər şərqə və şimala yayılmışdır. Bəzi növlərə (*C.seteogus* Cogn., *C.collogus* (Rottl) Cogn., *C.ficifolius* A.Rich., *C.prophetarum* L., *C.dipsaceus* Ehreub., *C.anguria* L.) Cənubi Asiyada, Sakit okeanın adalarında, Amerikanın şərqində (Antil adalarında) rast gəlinir. Aydındır ki, onlar bura Afrikadan yayılmışlar.

Cucumis cinsinin yabanı növləri mədəni yemişə yaxındır, lakin Afrika növləri yemiş və xiyarın əcdadı deyil. E.N.Sinskaya *Cucumis* cinsinin yemiş və xiyarın təkamülündə bir neçə paralel inkişaf budağının olduğunu göstərmişdir [12]. Yabanı yemişin Afrika formaları Berter tərəfindən Qvineyada Niqeranın qumlu sahilindən yığılmışdır. Yemişin yabanı formaları Nil çayının vadisində, Cənub çöllərində və qitənin mərkəzində qeydə alınmışdır. Onların burada geniş yayılması əsas verir ki, digər növlərlə yanaşı *Cucumis*-un da yabanı əcdadlarının vətəninin də Afrika olduğunu hesab edək. Onun Ərəbistana (hazırki Səudiyyə Ərəbistanının ərazisinə), Orta və Cənubi Asiyaya yayılması ikinci hadisədir.

Afrikada Niqer çayının qolu ətrafında yayılmış yabanı yemişlərin kiçik meyvələri Hindistanda yayılmış yabanı formaları xatırladır. Hindistanda yayılmış növlərin meyvələrinin ölçüləri balacadır. Təqribən gavalı boyda olan yumurtavari meyvələr yetişməmiş yemiş iyi verir. Hindistanın bütün dağlıq, quraqlıq əyalətlərində yemiş formaları yayılmışdır, hansı ki, Vildenov onları *C.pubescens* Willd., *C.turbinatus* Roxb. və *C.maderaspatanus* Roxb. (non L.) adlandırmışdır. Afrika və Hindistan yemiş formalarındakı fərqlər atmosfer şəraitindən və təcrid olunmuş yaşayış şəraitindən asılı olaraq əmələ gəlmişdir.

Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Hindistanda yemişlər çox qədim tarixə malikdirlər [12]. Onlar çayların qumlu sahillərində və qarğıdalı, pambıq tarlalarında bitirlər. Yetişməmiş meyvələri, tərəvəzi əvəz edir və vacib qida mənbələrindən hesab olunur. Hindistanda primitiv yabanı formalarla yanaşı yarımmədəni formalar və mədəni sortlar da vardır. Orada növ müxtəliflikləri də yaranmışdır: tezyetişən var. *dudaim Noud.* və yarımmədəni var. *utilissimus Roxb.* və var. *momardica Roxb.*; axırıncı ikisi

Benqaliyada Pəncab əyalətində və Hindistanın şərqində becərilir.

Yemişin vətəninin ümumiyyətlə *Cucumis* cinsinin vətəninin tropik Afrika və Asiya olduğunu hesab etmək olar. Yemişin yabanı formaları Afrikanın şimalında Nilə qədər yayılmışdır, Kiçik Asiyaya qədər uzanır. Çox güman ki, burada mədəni sortların intensiv şəkildə formalaşması prosesi baş vermişdir. Yemişin mədəni formalarının yarandığı yer Kiçik və Orta Asiyadır [6, 8,12]. Yüksək mədəni formalar ancaq Şimali Asiyanın şimal sərhədlərində yayılmış yabanı formalardan formalaşmışdır. Aydındır ki, burada təkcə əkinçiliyin qədimliyi deyil, əlverişli iqlim şəraiti də mühüm rol oynayır.

Noden göstərir ki, mədəni yemişlər iki coğrafi ocaqdan təkamül etmişdir. O əsasən Hindistanı xüsusi olaraq qeyd edir, harada ki, kiçik meyvəli müxtəlif yemişlər hər yerdə bitir (çoxlu miqdarda), yerli əhali onlardan istifadə edir [11].

Son zamanlar mütəxəsislərin Hindistan mənşəli yemiş formalarına marağı artmışdır. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə [18, 21], Hindistan primitiv yemiş formalarının vətənidir, hansı ki, onlar xəstəliklərə qarşı yüksək dərəcədə davamlıdırlar. Heç bir formaəmələgəlmə məkanında bu qədər miqdarda davamlı yemiş formasına rast gəlinməmişdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, uzun müddətli fasiləsiz infeksiya fonunda alınmış nəticələrlə, sahib və parazitin vahid məkanında olan nəticələr eynidir [7].

Hindistan yemişləri isti dövrün tipik mədəni yemişləri sayılırlar (çiçəkləmə yanvardan oktyabra qədər davam edir), bütün ölkələrdə becərilirlər, xüsusən quraq şimal-şərq rayonlarda, harada ki, suvarılma mümkündür, qumlu torpaqlarda, çay və göl kənarlarında becərilirlər. Hindistanın şimalında (Buxar, Uttar-Pradeş, Pəncab, Padjastxan statlarında) yemişlər əhalinin qida rasionunda xüsusi yer tutur. Meyvələrindən yetişmiş və kal formada istifadə olunur.

Hindistandan Rusiyaya ilk yemiş nümunələri 1926-cı ildə V.V.Markoviç tərəfindən gətirilmişdir. Bu nümunələri K.İ.Panqala öyrənərkən onlarda mədəni və yarımmədəni formaların əlamətlərinin olduğunu qeydə almışdır. Bitkilərin morfoloji əlamətlərinə və meyvələrinin dadına görə o, belə bir fikrə gəlmişdir ki, məhz yemişin Hindistan formaları müasir yemişlərin əcdadı ola bilər. Öyrənilən formaların sistemini tərtib edərək o, onları *arximelon* seksiyasına birləşdirmişdir.

Nümunələrin digər hissəsi 1957-1959-cu illərdə Pəncab və Padjastxan ştatlarından gətirilmiş bir hissəsi isə 1969-cu ildə Dorofeyev tərəfindən ekspedisiya zamanı yığılmışdır. Alınan materialların ÜBİ-nin təcrübə stansiyasında öyrənilməsi göstərir ki, Hindistanın yerli yemiş formaları özündə Asiya və Avropa mənşəli növlərin əlamətlərini cəmləşdirir. Üzərlərinin çat-çat olmaları və az şəkərli pis dad keyfiyyətinə malik olmaları, olmaların Hindistan formalarının primitivliyinə malik olmalarının göstəricisidir.

Beləliklə də, müasir tədqiqatlar Nodenin yemişlərin Hindistanın ilk təkamül mərkəzi olduğu fikrini təsdiq edir [10].

P.M.Jukovski xarici mənşəyə bir çox bitkiləri aid etmişdir: çəltik, pambıq, sitrus bitkiləri, şəkər qamışı, xiyar və s [7]. Bura yemişlərin endemik formalarını da birləşdirmək lazım gəlir. Çin yemişləri çox qədimdir, filogenetik baxımdan öyrənilməsini davam etdirmək lazımdır. S.Kutamura [19] Çin və Yaponiya yemişlərini öyrənməklə Çin yemişlərinin qədim Hindistan yemişləri olduğunu etiraf etmişdir. Onlar Çinə hələ qədim zamanlarda introduksiya edilmişdir. Hansı ki, qədim poeziya toplusunda Şimali Çində 2500 il bundan əvvəl öz əksini tapmışdır. B.V.Skvortsov göstərirdi ki, Şimali Mancuriyada becərilən qabaqkimilərin çoxu Çinin cənubundan gətirilmişdir, harada ki, çoxlu növlər var, o cümlədən yemişlər, yemişlərin çox hissəsi isə bura tropik Asiya və Afrikadan düşmüşdür [12]. A.Dekandolun fikrincə, yemişlərin Çinə ğətirilməsi bizim eranın VIII əsrində baş vermişdir, baxmayaraq ki, Çinin və şimal-şərqi Hindistanın qarşılıqlı əlaqələri bizim eradan əvvəl II əsrə təsadüf edir. A.Dekandola görə o vaxtlar yemişlərin Asiyada yayılmama səbəbi meyvələrinin kiçik olmasıdır.

Çindən Yaponiyaya keçmə isə intensiv seleksiyadan keçmişdir, bir neçə dəfə xarici görünüşünü və keyfiyyətini dəyişmişdir. Yaponiyada Çin yemişlərindən 2 cür istifadə edirlər: tərəvəz və desert kimi. Birincilər Hindistan formalarından heç fərqlənmir, ikincilərin dad keyfiyyəti xayli yaxşılaşmışdır. Şəkərlilik artmışdır, meyvələrin formaları yaxşılaşmışdır, lakin çox sortların toxumları az dəyişilmişdir. S.Kutamuranın nəticələrinə görə 1500-2000 il əvvəl yaponların yaşadıqları yerlərdən yemiş toxumlarının qalıqları tapılmışdır, onlar forma və böyüklüklərinə görə müasir şərqi Asiya formalarından fərqlənmirlər.

Müasir nəticələrə görə demək olar ki, yemişin mədəniləşdirilməsi işləri Hindistandan başlamışdır, harada ki, onların yarımmədəni və yabanı növlərinə rast gəlinir. Digər tərəfdən onlar Kiçik Asiyanın şərqində (Türkiyə, İran, İraq, Əfqanıstan, Azərbaycan ərazilərində) yayılmışlar, harda ki, əlverişli şərait tapmışlar və harda ki, mədəni sortlar formalaşmışlar. Burada zəngin sort sırası yaradılmışdır. Jaken belə hesab edir ki, yemişlərin vətəni tropik qurşaqdır, o, belə fikir söyləyir ki, mədəni bitkilərin coğrafi məkanı bütün mövcud olan sortların müxtəlifliyini özündə birləşdirməlidir [11]. Onun ardınca N.İ.Vavilov bu fərziyyəni yenidən işləmiş və dərinləşdirmişdir.

Beləliklə də, mədəni yemişin 3 formalaşma məkanı müəyyənləşdirilmişdir: Kiçik və Mərkəzi Asiya, eyni zamanda Çin, harada ki, yabanı növlərə,

yarımmədəni və mədəni növlərə rast gəlinir. Lakin mədəni yemişin ilk formaəmələgəlmə mərkəzi Hindistandır.

Ekspedisiya materiallarını öyrənərək N.İ.Vavilov, P.N. Jukovski və K.İ.Panqalo belə nəticəyə gəlmişlər ki, yemiş Asiya materikinin cənub yarımhissəsindən təkamül tapmışdır, müxtəlif növmüxtəliflikləri isə öz təkamül mərkəzlərinə malikdir.

Əfqanıstan mədəni yemişin ilk təkamül arealına daxildir. Buna becərilən yarımmədəni sortlar, onların müxtəlifliyi və xüsusən yabanı formaların çoxluğu sübutdur. N.İ.Vavilov yazır ki, Əfqanıstanda mədəni yemişin yabanı formalardan əhalinin qida kimi istifadə etdiyi mədəni sortlara qədər bütün təkamül dövriyyəsini izləmək olar [3].

N.İ.Vavilovun Əfqanıstanın mədəni bitkiləri haqqında gəldiyin nəticələr əsas verir ki, Əfqanıstanı və əsasən də Şimal-Şərqi Hindistan rayonlarını mədəni yemişin ilk formaəmələgəlmə məkanı sayaq. Buna burada bütün təkamül halqalarının mövcudluğu sübutdur.

P.M.Jukovski Türkiyədə yemişin zəngin sort müxtəlifliyini qeydə almışdır. Maraqlıdır ki, Suriyanın, Fələstinin, İranın, Orta Asiya respublikalarının, Qafqaz ətrafının yabanı yemişləri (hansı ki, buralarda geniş yayılıb) P.M.Jukovskinin kolleksiyasına düşməyib. Türkiyənin yemiş sortları müəyyən rayonlarda yayılmışdır. P.N.Jukovskiyə görə əsil Kantalupa ancaq Türkiyənin Van vilayətində yayılmışdır. Çuxur-oba vilayəti özünəməxsus müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Harada ki, dünyanın müxtəliflik mərkəzi burda yerləşir və burada müxtəliflik 95% təşkil edir. Əsil kassaba yemişləri Türkiyənin şərqində üstünlük təşkil edir, sarı rəngli, kiçik ölçülü, yaşıl ləkəşəkilli naxışlara malik çoxlu yemişlərə Smir rayonunda rast gəlinir. Rus Koçankaları, Boltuşki, Dubovki yemişləri Anadoludan təkamül etmişdir. Adjuri sortlarına başqa sortlarla müqayisədə az miqdarda Türkiyənin şərqində, çox miqdarda qərbində rast gəlinir. Türkiyə yemişləri şarşəkilli, ellipsvari, yaxud yastılanmış şəkildə kiçik ölçüdə olurlar. Orta Asiya və İran yemişləri uzunsov və silindir formalı meyvəlidirlər. Türkiyə sortları Şərqə, Orta Asiyaya doğru keçməmişlər, əgər bu istiqamətdə yayılıblarsa da şimal-şərqdə və Qafqaz ətrafına yayılıblar. Burada sərhəd boyunca Türkiyə və Orta Asiya sortları yayılıb, çox güman ki, onların çarpazlaşmasından özünəməxsus formalar yaranmışdır (Zaqafqaziya respublikalarına məxsus). İran və Orta Asiya yemişləri Türkiyə sərhədlərini zəif aşmışdır. Türkiyə yemişləri şimali-şərqə doğru yayılmışdır. Ona görə də Qərbi Avropa və Amerika Türkiyə sortlarının az-çox dəyişilmiş formaları ilə dolmuşdur.

Anatoli Kantalupa yemişləri Avropaya ilk dəfə XVI əsrdə gətirilmişdir. Çox güman ki, bu ikinci introduksiyadır, belə ki, Avropada yemişlər haqqında xatırlamalar daha əvvəlki dövrlərə aiddir, lakin o vaxtlar onların dad keyfiyyəti çox aşağı idi.

Yemiş haqqındakı ilk tarixi xatırlamalar 3-4 min ildir. Qədim "Yunan fədakarlıqları" təsvirlərində həmişə yemiş təsvirləri də yer alır, onlar çox diqqətli və hərtərəfli təsvir edilmişdir ki, burada heç cür səhv etmək mümkün deyildir [2]. Bu onu sübut edir ki, yemişlər hələ o zaman burada məlum idi. Bibliyada göstərilir ki, Ərəbistan səhrasında azmış israillilər çətinlikdən şikayətlənirdilər, hansı ki, onlar İsraildən İrana qayıtmağa çalışırdılar (bizim eradan 1500 il əvvəl) və xatırlayırdılar ki, onlar Yunanıstanda balıq, xiyar, soğan, sarımsaqdan başqa yemişlə də qidalanırdılar.

Yaddaşlarda qalan zamanlarda yemiş Orta Asiyada, İranda və Çində becərilirdi.

Xaricdə xristian erasının əvvəlində bir çox yazıçılar yemişi yada salırdılar (Teofrast 370-286-cə illər b.e.ə., Pliniy, Kalumella-1 bizim erada), lakin onların təsviri çox qısadır, terminologiya dağınıqdır və qarışıqdır [15].

Bizim eranın əvvəllərində Yunan və Roma yazıçıları yemiş haqqında məlumat verirdilər, əsasən onun tibbi əhəmiyyətindən yazırdılar, qida əhəmiyyətindən çox az məlumat verirdilər.

Yeni yaranış dövrünün (epoxasının) botanikləri yemişi xiyarla qarışdırırdılar. Aydındır ki, qədim dövrlərdə xiyarabənzər yemişlər mövcud idi. Misir abidələrində mədəni yemişlər xatırlanmır, ancaq xiyar xatırlanır *C.chato* L. (adjur).

Yemiş haqqında ilk məlumatlara bizim eraya qədərki dövrlərdə və IV əsrdə Teofrastın məlumatlarında rast gəlinir.

Xersonesa muzeyində, Sevastopol yaxınlığında qazıntı nəticəsində tapılmış bizim eramızdan əvvəl II əsrə aid yemiş toxumları saxlanılır. Bizim eranın I əsrində yemiş haqqında Dioskorida və Plineyin təsvirlərində rast gəlinir. İlk dəfə olaraq Pliney yemişləri *Melo* adlandırmışdır. II əsrdə Polladius yemişlərin becərilməsi haqqında məlumat verirdi və qeyd edirdi ki, onlar şirin və ətirlidirlər. IV əsrdə Romada yemiş o qədər geniş yayılmışdır ki, hətta ona qiymət də qoyulmuşdur. O zaman 4 kiçik yemiş meyvəsinin dəyəri 10 xiyar meyvəsinin dəyərinə bərabər idi. İri meyvələr 2 dəfə baha idi.

Yemiş Romaya Xaç yürüşü epoxasında düşmüşdür. Çox güman ki, bu ikinci introduksiyadır. Katolik monaxları onların meyvələrini Kiçik Asiyadan gətirib Kantalupa papa adı ilə çatdırırlar, onlardan da Kandalupa yemişləri adı yaranmışdır. Yemişlər İtaliyadan Fransaya keçmişdir, onu Fransaya Karol Karl VIII (1483-1498) gətirmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində onun yayılması daha da geniş vüsət almışdır, nə vaxt ki, bağban XIII Lyudovik onu şüşə altında becərməyə başlamışdır. Demək olar ki, eyni zamanda yemiş Amerikaya keçmişdir, ilk dəfə onlar Kolumbun (1494) buraya gəldiyi vaxt meydana çıxmışdır. Yeni dövrdə onlar daha sürətlə yayılmışdır. 1516-ci ildə

Mərkəzi Amerikada, 1565-ci ildə Haitidə, 1647-cu ildə Brazilyada, 1623-cü ildə Kaliforniyada və b. yayılmışdır.

XIII əsrdə Orta Asiya yemişləri Çinə gətirildi, lakin Çində çoxdan bəri yarımmədəni və dadsız yemişlər becərilirdi. Yerli Çin yemişlərini iki növmüxtəlifliyinə ayırırlar: şirin (*C.melo* L.) və tərəvəz (*C.conomen* Thunb.). Birincini tyan-qua, ikincini şau-qua yaxud çay-qua adlandırırlar. Onlar bir-birləri ilə çox asanlıqla çarpazlaşırlar. Çində becərilən yemişlər çox gec Yaponiyaya düşmüşdür.

Xiratora Katzumatonun məlumatlarına əsasən bir çox yemiş sortları Yaponiyaya XIX əsrin əvvəlində daxil olmuşdur [17].

İlk dəfə olaraq Şərq ölkələrində Makedoniyalı İsgəndərin dövründə (b.e.ə. IV əsrdə) yemişin müalicəvi əhəmiyyəti müşahidə edilmişdir. Tibbi yazılarda yemişin bir çox xəstəliklərin müalicəsində tətbiqi haqqında qeyd edilmişdir.

XVI əsrdə yemişin şüşə altında becərilməsi öyrənilən zaman o uzaq şimala doğru yayılmağa başlamışdır, İngiltərəyə çatmışdır. Şimali Avropada daha geniş yayılmışdır.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlində görkəmli botanik İ. Baquin yazirdı ki, Almaniya, Fransa, İsveç və Macarıstanda mədəni yemişlərin əhəmiyyətli dərəcədəki iriliyi sort müxtəlifliyini xatırladır, qış yemişlərinin mövcudluğu, hansı ki, onları asılmış vəziyyətdə saxlayırlar, ancaq bundan sonra onlar şirinləşir və dadlanır. XVI əsrdə Rafaelin və Suaydersin şəkillərində (hansı ki, dövlət Ermitaj muzeyində saxlanılır) olan yemiş təsvirləri sübut edir ki, o vaxtki yemişlər müasir Kantalupalardan fərqlənmirlər.

Bizim ölkəmizdə yemişlərin qədim ocağı Orta Asiya respublikaları hesab edilir. Mədəni yemişlər Orta Asiyada hələ bizim eramızdan əvvəl yaranmışdı. Onların Özbəkistanda olması 2 min il hesab edilir. N.İ.Vavilov və K.İ.Panqalo təsdiq edirlər ki, Orta Asiyanı mədəni forma yemişlərin ikinci təkamül mərkəzi hesab etmək olar.

Xarəzm, Buxara, Səmərqənd, Daşkənd vadiləri və Fərqanə vadisində qədim kənd təsərrüfatı ənənəsinə malik ərazilərdə uzun əsrlər boyu xüsusi morfoloji və ekoloji yemiş tipləri formalaşmışdır. Xalq seleksiya yolu ilə gözəl sort müxtəliflikləri yaradılmışdır, hansı ki, dadına və keyfiyyətinə görə dünyada oxşarı yoxdur.

Bizim eranın II əsrində Fərqanə vadisinə gəlmiş Çinlilər hələ o zaman burada yaxşı yemiş sortlarının olduğunu qeyd edirdilər. Məşhur səyyah Bruis yazırdı ki, Buxara yemişlərinə nə Hindistan, nə Kabul nə də Ərəbistan (persidskiy) yemişlərini müqayisə etmək olmaz. Böyük Monqol Babur Hindistan uğrunda döyüşlərdəki xatirələrində yazırdı: Səmərqənd yemişləri Hindistan yemişlərini susdurur [4].

Qazaxıstanda Qızıl Orda vilayətinin royonlarında yemişçilik hələ XII əsrdən məlum idi. Yemiş bura Özbəkistandan yayılmışdır.

Ekandol belə güman edirdi ki, yemiş keçmiş zamanlarda Qafqazda Xəzər dənizinin sahillərində becərilmişdir [5].

Çernoqlazov və Kirunov [14] belə hesab edirlər ki, yemişlər Rusiyaya Qafqazdan yaxud da İrandan gəlmişdir, harada ki, hələ lap qədimdə becərilirdi. Gəncədə aparılan qazıntı işləri (1941) sübut edir ki, bağçılıq və əkinçilik işləri Azərbaycanda XVII-XVIII əsrlərdə sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrlərdə Azərbaycanın orta zolağı bağ və üzümlüklərdən ibarət idi. Burada tərəvəz, qarpız və yemiş becərilirdi [2].

Çox güman ki, Rusiyaya yemiş orta Asiyadan da Monqol-Tatarların yürüşü zamanı gətirilmişdir, eyni zamanda Moskva hökümətinin Türkiyə və İranla əlaqəsi də mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Astraxan şəhəri mühüm əhəmiyyətə malikdir (keçmiş İtil, Xəzər hökümətinin mərkəzi), VIII əsrdə bütün mallar oradan keçirdi (Şərq ölkələrinin ticarət yolu). Bundan başqa Avropa ilə əlaqə Qara dənizdən keçməklə Yunanıstanın koloniyalarından, müəyyən qədər də Xersonesdən keçməklə yaradılırdı [9].

XVI əsrin əvvəllərində yemiş becərilməsilə, hətta Moskva ətrafında da məşğul olmuşdurlar. Yemiş Şimali Qafqazda, Nijney Povoljyedə Don ətrafında, Voronej ətrafında və Kursk ətrafında geniş yayılmışdır. Siqizmud Qerberşteyn XVI əsrin əvvəllərində Moskvaya səyahətini baş vuraraq bildirirdi ki, Moskva vilayətində yemişi xüsusi qayğı ilə becərirdilər.

XVIII əsrdə səyyah A.Oleariy yazırdı: yemişlər burada daimi olaraq (fasiləsiz) bitirlər, meyvələri iri və dadlıdır, onları şəkərsiz də yemək olar. XVIII-XIX əsrlərdə yemişlər Moskva və Peterburq ətrafında parniklərdə becərilirdi.

Bostançılıq öz inkişafını IX əsrin 60-cı illərində aşağı Povoljedə, Donda, Kubanda, Xersonda, Nikolayevskidə, eyni zamanda Poltava və Odessa quberniyalarında tapmışdır [20].

Hazırda yemişləri 40-dan çox ölkədə becərirlər, Cənub-Şərqi Asiyada, Avropanın cənub ölkələrində, Şimali Amerikanın Cənub-Şərq ştatlarında, Hindistanda, Çin və Yaponiyada becərirlər.

Yemişlərin dünyada becərilən arealları 52° və 35° cənub en dairələri ərazilərində yerləşirlər. Yemişlərə Şimal yarımkürəsinin isti ölkələrində əkin sahələrində rast gəlinir. Cənub-Qərbi Asiya ölkələrində bu ilin 3-4 ayı müddətində əsas qidalardan biridir. Cənubi Afrikanın aborogen kənd təsərrüfatında əsas yerlərdən birini tutur.

Yemiş özünün dadına və ətrinə görə Amerika və Avropa yaşayış məkanlarının sevimlisinə çevrilmişdir. Afrika, Hindistan və Çində qidalanmada yabanı və yarımmədəni yeməli yemişlərdən istifadə edirlər.

Cənub en dairəsində bir çox ölkələrdə iqlim şəraiti imkan verən yerlərdə yemiş becərilir. ABŞ-ın şərq ştatlarında (Kaliforniya, Kolorado, Texas, Arizona və s.) süni suvarılma şəraitində becərilir.

Cənubi Amerikada və Avstraliyada yemişin geniş əkin sahələri var, Mərkəzi və Cənubi Afrikada onlar tamam yoxdurlar. Şimal en dairəsində (Daniya, Niderland, İngiltərə və s.) yemişi qorunan sahələrdə əkirlər. Yaponiyada, Fransada, Almaniyada qızdırılan sahələrdə plyonka altında becərirlər.

Dünyada becərilən yemişin növ müxtəliflikləri çox müxtəlifdir. Onların çox hissəsi keçmiş Sovetlər Birlikləri dövlətlərinin ərazisində, Povoljyedə, Ukraynada, Şimali Qafqazda, əsasən Orta Asiya respublikalarında toplanmışdır.

Şərqi Avropa ölkələrində və ABŞ-da yemiş çeşidləri çox deyil. Bura Kantalupalar, rok-ford və az miqdarda qış kassaba yemişləri daxildir.

Kiçik Asiya, Yaponiya, Çin və Hindistan yemiş sortları rəngliliklərinə görə fərqlənirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алешина Л.А. Морфология растений. М-Л, 1971, с.108-112. 2.Ахунд-заде И.М. Исторический очерк развития важнейших сельскохозяйственных растений в Азербайджане. Тр. Ин-та генетики и селекции, т.1. Баку, 1959, с. 89-93. 3.Вавилов Н.И. Бахчеводство в Афганистане. Избр. труды, т. 1. М.Л., 1959, с. 20-26. 4.Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений. Избр. труды, т.5. М.Л., 1965, с. 88-94. 5.Декандоль А. Место происхождение возделываемых растений. СПБ., 1985, с. 34-39. 6.Жуковский П.М. Земледельческая Турция. М., 1993, 102-107. 7.Жуковский П.М. Новые очаги происхождения и генцентры культурных растений и узко эндемичные микроцентры родственных видов. Бот. журн., 1968, т.53, №4, с.77-81. 8.Жуковский Л.М. Культурные растения и их сородичи. Л., 1971, с. 89-94. 9.Пангало К.И. Дыня. Л., 1928, с.56-61. 10.Пангало К.И. Дыни. Кишинев, 1958, с.75-79. 11.Пангало К.И. Критический обзор основной литературы по систематике, географии и происхождению культурных и частью диких дынь. Тр.по прикл. бот., и сел. Л., 1930, т.23, №2, 120-126. 12.Синская Е.Н. Историческая география культурной флоры. Л., 1969, 34-39. 13.Скворцов Б.В. Тыквенные культуры северной Маньчжурии. Харбин, 1925, с. 28-34. 14.Филов А.И. О путях эволюции дыни. Тр. Респ. Оп. ст. картоф и овощного хоз-ва Каз ССР. Алма-Ата, 1969, с. 92-97. 15.Черноглазов Л.А., Кичунов Н.И. Огурцы, дыни, арбузы и тыквы. СПБ., 1887, с. 54-61. 16.Cogniaux A., Harms H. *Cucurbitaceae*.- In: Pflanzenreich, IV, 1924, p.102-109. 17.De Candolle A.P. Prodromus sistematis naturalis regni vegetabilis. 1928, p.74=82. 18.Katsumato H. Studies on the combining Abilities and classification of the varieties in Oriental Melons. -Bull. Hort. Res. Sta., Japan. Ser. D., 1964, №2, p. 38-44. 19.Kitamura S. Notes on *cucumis* of Far East. – Phytotaxonimica et geobotanica, 1950. v. 14, № 2, p.95-101. 20.Leon J. Fundamentos Botanicos de los cultivol Tropicales. Costa Rica, 1968, p.28-34. 21.Leppik E.E. Searching gene centers of the genus Cucumis through host parasite relationship. –Euphytica, 1966, v. 15. №3, p.73-78

Происхождение и история изучения культуры дни (*Cucumis* Melo L.)

Ч.Т. Намазова, С.Р. Гасанов

В статье указано места происхождение и направление распространение культуры дни (*Cucumis* Melo L.). Филогенетически точки зрения дикорастущие виды рода *Cucumis* считаются древним. Центром видового разнообразия рода являются Африка. Оттуда шло расселение многих видов на север и запад. В современном понимании род *Cucumis* включает 38 видов, из них 32 произрастают исключительно в пределах Африканского континента, 29 приурочены к северней части и восточной части Средиземноморья.

The history, origin, distribution and studying of melon (*Cucumis* MELO L.)

Ç.T.Namazova, S.R. Hasanov

İn this article has been mentioned from the center of origins of melon and its distributions. Wild melons in genus Cucumis is considered ancient from phylogenetic estimation. Their genetic center is Africa and The East. To contemporary understandings, the genus Cucumis is 38 types, from them, completely, 32 species on the edge of African continent and 29 species the territories Africa and Eastern Mediterranean.